

ГЕНЕЗА МОТИВУ МЕТЕМПСИХОЗУ В УКРАЇНСЬКІЙ БАЛАДІ

Белобородова Д.О.

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського
Національної академії наук України

Статтю присвячено питанню генези метемпсихозу як провідного мотиву українських балад, проблемі фантастичного як формі художнього втілення дійсності, завдяки чому підсилюється експресія баладного малюнка. Особлива увага приділяється анімістичним уявленням та вірі наших предків у магічну силу слова, що знаходить своє відображення у прокльонах та заклинаннях, реалізація яких спричиняє численні метаморфози як звільнення від проблем профанного життя. У дослідженні використано власні польові записи.

Ключові слова: балада, метемпсихоз, сансара, реінкарнація, метаморфоза, анімізм, фатальна година.

Постановка проблеми. З'ясування генези мотиву метемпсихозу у фольклорі, зокрема в жанрі народної балади, залишається актуальною проблемою за сучасних умов. Підтвердженням є зафіксовані польові матеріали на території Черкаської області, датовані 2009 р. Важливим у міфологічній картині світу є структурування часу й простору, що визначає особливості поезики баладного твору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мотив метемпсихозу й жіночу символіку міфологізованих пташок, зокрема зозулі, розглядали П. Чубинський, І. Франко, Ч. Зібрт, Й. Горак, Ф. Колесса, Г. Нудьга, О. Дей, Н. Пастух та ін. вчені.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Досі дослідники докладно не розглядали дефініції «сансара», «претьябхава», «палінгенесія» у контексті аналізу мотиву метемпсихозу на українському фольклорному ґрунті, не акцентували на особливостях структурування часу й простору в українській баладі (зокрема, «згубному часі» («фатальній годині»), міфологізмі межових локусів).

Головною метою роботи є з'ясування архаїчних коренів мотиву метемпсихозу в українському баладному континуумі із залученням польових записів на території Черкащини, що демонструють живучість баладної традиції за сучасних умов; розставлення акцентів на характеристиках темпоральної категорії (функціонування бінарних опозицій «свій-чужий», «сакральний-профаний», «денний-нічний»).

Виклад основного матеріалу дослідження. У народних баладах нереальні, на перший погляд, події сприймаються не як витвір людської уяви та фантазії, а як реальність, але іншого порядку, можлива «в далекому минулому або в якихось специфічних умовах» [1, с. 10]. У міфологічній свідомості мікрокосм і макрокосм взаємопов'язані та становлять єдину систему світобачення, де все, що оточує нас, пізнається через людину й навпаки. Як стверджував Ф. Колесса, весь фольклор виник із «прадавньої віри в магічну силу слова... Примітивна людина сполучає у причинний зв'язок одночасну появу (або послідовність) двох різних явищ, вірить у неминучу появу другого» [цит. за: 8, с. 92]. О. Дей дотримувався думки, що це почуття обумовлювало персоніфікацію явищ та предметів навколишнього світу, «сприяло збереженню первісних вірувань про перехід душі людини та перетворення її в деякі види рослин і тварин, що теж засвоє-

но баладами і стало для них арсеналом умовної поезики» [1, с. 11]. Слід наголосити на тому, що чудесне й фантастичне стає в народних баладах не предметом зображення, а засобом, формою художнього втілення реальності, завдяки чому підсилюється експресія баладного малюнка.

Термін «метемпсихоз» як дефініцію на позначення переселення душі уперше вжив Діодор Сицилійський (I ст. до н. е.), згодом – Гален та Олександр Афродісійський. Він має давні зв'язки з палінгенесією (παλιγγενεσία, від πάλιν – знову і γένεσις – народження, тобто нове народження), яку давньогрецькі філософи тлумачили як відродження в новому тілі. Спираючись на вчення М. Ватсьяяна про претьябхаву (реінкарнацію), можемо трактувати метемпсихоз як поєднання суб'єкта з тілом, індіями, мисленням та світосприйняттям поруч із сансарою, що має на увазі відтворення «вузлів» народження і смерті, котре завершується звільненням.

У багатьох українських баладних текстах душа дівчини переселяється в зозулю, одну з найбільш міфологізованих пташок із яскраво вираженою жіночою символікою і тісним зв'язком із горем та розлукою. Ч. Зібрт вважав її символом смутку і плачу в народній поезії слов'ян; по-сербськи «кукати» означає «плакати». У своїй праці «Kukačka v národním podání slovanském» (1887) учений зазначав, що бажання жінки-жалібниці перелетіти пташкою до милої серцю людини – дуже давній мотив [13, р. 28]. На думку Ф. Колесси, про старовинність цього мотиву на українському ґрунті свідчить плач Ярославни зі «Слова о полку Ігоревім», де вона хотіла до милого «зигзицею полетіти» [6].

Згідно зі слов'янськими легендами, на зозулю перетворюється також донька, яку прокляла мати. Генезу мотиву метемпсихозу в цьому баладному сюжеті можна простежити від індійського вчення про сансару та реінкарнацію, згідно з якими безтілесне начало індивіда після розпаду однієї тілесної оболонки поєднується з іншою, тобто відбувається повторне народження, але вже звільнене від турбот і негараздів профанного життя. Як стверджує О. Таланчук, «дівчина, яка виходила заміж, уже не належала до роду своїх батьків і не могла повернутися додому так само, як не може повернутися з іншого світу мрець... Немає вороття заміжній жінці до свого роду, тому й перетворюється вона в пісні на зозулю, й летить скаржитися матері на свою гірку долю» [12, с. 328]. Відвідини батьківської хати

донькою-пташкою констатуються в білоруських баладах як завершений факт:

Оддала маты дочку на чужую стороночку,
Оддала, прыказвала, коб сэм літ нэ бувала.
А вона нэ стэрпіла, до году прылэтіла,
Сіла, пала у садочку, сіла, пала, заковала,
Заковала голоснэнько, заплакала жалоснэнько
[2, с. 42].

Існування цього мотиву в контексті слов'янських балад підтримує віра наших предків у метемпсихоз. Вважалося, що душа вмираючого вилітає з тіла в іпостасі птаха, із чим пов'язані уявлення про прихід померлих уві сні в орнітоморфній подобі (зокрема, у вигляді зозулі). Як констатував Ф. Колесса, «поява й кування зозулі толкується нераз, як заповідь нещастя, смерті в родині» [6, с. 141]. Цим, на нашу думку, можна пояснити зміщений у баладі фрагмент, коли брат дівчини-зозулі просить у матері дозволу застрелити її (щоб вона не кувала на смерть жителів хати).

Сидить матінка край віконечка,
Рушник вишиває,
А найменший брат, бодай не діждать,
Ружжо заряджає.
– Дозволь ти мені, моя матінко,
Ту зозулю вбити,
Бо вона кує, жалю завдає –
Тяжко в світі жити.

(Зап. Белобородова Д. О. 03.07.2009 р. в с. Васильків Шполянського р-ну Черкаської обл. від Устинської Зинаїди Степанівни, українки, 1940 р.н.; вища освіта, працювала хіміком-геологом).

Семантика зозулиного пророкування, головним чином, залежить від спатіального фактора. Так, наближення цього орнітосимволу до окультуреного простору, що має ознаки «свого» (в даному випадку – це хата), «на противагу звичному для пташки світу дикої природи (ліс, гай, гора і т. ін.), нічого доброго не віщує», як зазначає Н. Пастух [7, с. 111].

У баладному сюжеті про перетворення невістки на тополю через ненависть свекрухи відображено анімістичне вірування наших предків про можливість переселення людської душі в рослини, засноване на паралелізмі сприйняття світу природи (макрокосм) і світу людини (мікрокосм). Цим можна пояснити те, що рослини у фольклорній традиції сприймаються як живі істоти, споріднені з людиною. Із цим також пов'язані обряд клечання і давній звичай саджати на могилі дерево, шанувати його, як померлого. Серед аналогічних українських вірувань згадаймо обряд «водіння Куста» (на Волині та Рівненщині) або «водіння тополі» (в центрі України), що відбувався на Трійцю. У цих випадках дерево осмислюється як предок роду, а звичай обдарування Куста кожною родиною схожий на щедрування і сприймається як жертва пращурам. До наших днів у с. Сварицевичі Дубровицького р-ну Рівненської обл. зберігся обряд «водіння Куста». Українські балади про метаморфозу дівчини в тополю перегукуються з російськими, де дівчи-

на, перетворена злою свекрухою на березу, благає свого чоловіка: «Не руби ты отросточки – это мои косточки! Не руби ты веточки – это наши с тобой деточки». Бачимо тут символічну семантику антропоморфності дерева в дефініціях, що стосуються кровної спорідненості: гілки дерева сприймаються як діти.

Аналізуючи баладний сюжет, можна простежити віру давніх людей в магічну силу слова (прокльони, заклинання). Так, у деяких варіантах свекруха наказує невістці піти жати в поле, промовляючи услід: «Бодай же ти тополєю стала!», що під вечір здійснюється. Відповідно до канонів народної культури, будь-який злочин обов'язково повинен покарати виконавця, обернувшись проти нього самого. Так, мати провокує відречення сина і повернення вербального коду (спрацьовує «закон бумерангу»). Вона прокляла невістку, забажавши її метаморфози в тополю, за що отримала побажання смерті від власного сина:

А бодай же мати на світі не жила,
Що мене з тобою з пари розлучила

або від невістки:

Бодай твоя мати старість не зносила,
Вона нас, молодих, з пари розлучила.
(Зап. Белобородова Д. О. 03.07.2009 р. в с. Васильків Шполянського р-ну Черкаської обл. від Устинської Зинаїди Степанівни).

Вважалося, що відправником тексту прокльону виступає сам мовець, однак «реалізація (здійснення) недоброго побажання, направленою на якусь особу чи об'єкт, залежить від вищих сил. Цим пояснюється часте використання молитовних виразів на зразок: рос. «Дай Бог», «Пошли ему, Боже», укр., біл. «Бодай...», «Дай, Боже», біл. «Каб яму Бог даў», пол. «Niech Pan Bóg da», сербс. «Да бог даде», болг. «Да даде Господь» і т. п. Мається на увазі, що проклинає свого кривдника людина, а карає винуватця Бог» [3, с. 287]. Наведені прокльони містять заперечення позитивного (в нашому випадку – побажання не мати спасіння й не жити на світі).

Здійснення свекрушиних слів пояснюємо тим, що найбільш небезпечним вважалося прокляття матері, а після ініціального весільного обряду свекруха набувала для дівчини статусу другої неньки: «Якщо чужа жінка, чи там хто, прокляне, то це не шкодить, а якщо мати – шкодить»; «батько не може так нашкодити, як мати»; «тільки мати може проклясти по-справжньому, у батька така сила відсутня» [3, с. 289].

За народними уявленнями, прокльони поділяються на «справжні», коли одна людина дійсно бажає смерті іншій, та «випадкові», вимовлені зопалу, в момент сварки. Однак вирішальним чинником тут стає темпоральність. Як стверджує Л. Виноградова, «сварити членів сім'ї <...> по-чорному <...> взагалі вважалося справою гріховною та засудженою в народі, але по-справжньому небезпечними ставали прокльони, вимовлені в фатальну хвилину <...> Згубний час міг бути опівночі чи опівдні; в «самые глухие полдни», тобто в момент переходу з 12-тої до першої години дня; удосвіта чи у примерках; до світанку,

на зорях; в період з одинадцятої до дванадцятої годин ночі, тобто в «пухкий час», коли здійснюється зле слово. За одними повір'ями, впродовж усього дня є лише одна секунда «проклятого часу», але ніколи не відомо, яка саме» [3, с. 291].

Отже, приводом до реалізації метемпсихозу слугували прокльони свекрухи, що мали на меті перетворити невістку на тополлю, і їхнє здійснення обумовлене накладанням вербального коду на темпоральний – фатальну хвилину. Їм передувало вираджання сина у солдати і наказ невістці піти жати в полі. Гіпотетично це було на світанні, яке в міфологічній картині світу наділене сакральними властивостями: у цей межовий час могли відбуватись небуденні речі.

Невипадково наказ свекрухи пов'язаний із такою злаковою культурою, як жито, про що є згадка в більшості варіантів даного сюжету, записаних у різних областях України, зокрема на Черкащині. Ця назва походить від праслов'янського слова «жити», а в традиційній картині світу період жнив мав асоціацію із стражданнями робітників на полі (згадаймо рос. «страда»). Отже, смерть і перетворення дівчини на тополлю під час жнив можна тлумачити як імовірне продовження цих вірувань, втілення їх у життя як покарання за вбивство невісткою рослин. На думку О. Фрейденберг, мотив «життєвих мук і смерті» злакових рослин – «драма хліба» – становить паралель «страждання рослини – страждання людини» [9, с. 54].

Важливою є семантика поля як місця здійснення прокльону в баладному сюжеті, адже в міфології це локус, що наділений ознакою безкінечності і маркований як межа двох світів – «свого» й «чужого». О. Дей акцентував на відмінності інтерпретації цього образу в різних записаних варіантах: а) свекруха проганяє невістку в чисте поле (тобто вільне, неосвоєне, чуже); б) вона наказує піти працювати на «своє поле», засіяне льоном чи пшеницею [4, с. 118]. Взагалі, концепт «поле – місце життя, смерті і страждань» поширений у фольклорі та може втілюватись у грі, жнивварській пісні, в календарній ліриці. Якщо провести паралель засіяного поля із полем життя і враховувати, що жнива в традиційній пісенності – це битва, то скошене поле по закінченню жнив має тісний зв'язок зі смертю. Як зазначає О. Чебанюк, «збір врожаю пов'язаний із метафорами боротьби, битви, вбивства та смерті на полі <...> Жнива як битва найширше представлені у жнивварській пісенності українців і білорусів» [10, с. 68]. Отже, саме на полі як межовому локусі відбувається метемпсихоз – перехід душі дівчини зі світу живих до світу мертвих.

Щоб примножити драматичний ефект, посилити трагізм зображеного, народні співаки часом об'єднують два баладні сюжети: перетворення невістки на тополлю і матір-отруйниця. Такі контамінації зафіксовані не лише на Черкащині, але й на Кіровоградщині та Івано-Франківщині, що свідчить про подібність їх сюжетно-емоційної парадигми. На протигагу злій свекрусі, що порівнюється із «жалливою кропивою», постать невістки сповнена жіночності й ніжності, які випрямлюються навіть із рослинної іпостасі.

Баладний сюжет про перетворення скупі блатової, що пожаліла борошна для голодних ді-

тей, на камінь унаслідок закляття її рідним братом теж пов'язаний із прокльонами і метемпсихозом. За архаїчними уявленнями, каміння спершу прирівнювали до живих істот. Походження скель, брил, валунів часто пояснювали скам'янінням людей чи тварин, які були прокляті чи покарані за гріховну роботу в святкові дні, убивства тощо. Мотив скам'яніння присутній, крім балад, у топонімах і легендах, пов'язаних з антропоморфним чи зооморфним камінням (наприклад, російська легенда, у якій хоровод дівчат перетворився на коло каміння як покарання за танці на Трійцю, чи польська – про перетворення дівчини на камінь, щоб не йти заміж за нелюба). Варто ще згадати прокльони на кшталт: «Щоб ти каминем став!» [11, с. 89]. Цей образ можна пов'язати ще й з уявленнями про нього «як замітник людини, де перебувають душі померлих. Тому, випадково вдарившись ногою в камінь, треба прочитати молитву на згадку про нього» [5, с. 85].

В українських баладах перевтілення людини на природний об'єкт відбувається після життєвого краху, що сприймається як фізична смерть, перехід в інобуття, який припинить земні страждання. Характерно, що в цих текстах метемпсихоз вінчає розв'язку і має незворотний характер. У народному світорозумінні склалися стереотипи перетворень: ластівкою чи зозулею стає нещасна мати, вербицею – закохана сестра; гріховна дівчина, ставши по смерті трояндою, примиряє двох закоханих у неї братів, які стали квітами (балада «Братчики»); на тополлю чи калину перевтілюється дівчина, зазнавши нещасливого кохання.

Подекуди образи несуть подвійний семантико-генетичний код, як-от баладні герої, які, намагаючись уникнути інцесту, перетворюються на двоколірні жовто-блакитні квіти, що символізують першоеlementи світобудови – вогонь і воду. В русальних і купальських піснях є тематична група балад про Марічку й Івашечка, які покохали один одного і, усвідомлюючи, що це гріх, втопилися, в результаті чого сестра перетворилась на руту-м'яту, а брат – на васильки. Можна провести паралелі з індоєвропейською міфологією, у якій є чимало згадок про пару божественних близнюків, з кісток яких утворилися трави, з очей – озера тощо. Тобто Івана й Марічку (а в інших варіантах українських балад – Василя і Галю) можна вважати прообразами перших людей, яких розрізали, а з частин їхніх тіл був утворений Всесвіт.

Висновки і перспективи. Отже, чимало баладних текстів у вигляді міфологем зберегли релікти світоглядних та релігійних уявлень наших предків про анімізм (одухотворення рослин, каміння), тотемізм (сприймання вовка як звіра-предка, шанування тополі), жертвоприношення (офіра духам та записка записування життя у новій хаті), віру в магічну силу слова (реалізація прокльонів) та метемпсихоз (переселення душі, найчастіше, у птахів). Останній мотив сягає генетичним корінням індійського вчення про сансару та реінкарнацію, українських повір'їв про міфологізм межових локусів, що в контамінації може стати причиною метаморфози як переходу душі людини в «інший світ», тотожне звільненню від профанного життя з його негараздами. Українці вважали, що душа вмираючого виходить із тіла

у вигляді пташки, і померлі з'являються перед живими найчастіше у вигляді зозуль. Цим можна пояснити той факт, що поява й кування цього птаха трактується як заповідь нещастя. На території Черкащини поширений сюжет про перетворення невістки на тополю севекрухою через недотримання традиції. Прагматика полягає в тому, що порушення правової норми завжди тягне за собою покарання. Так, севекруха, котра у фольклорних текстах є носієм традиції, проклинає невістку та провокує її перетворення на тополю через те, що її син порушив заборону одружу-

ватись із вдовою. Вважалося, що відправником тексту прокльону є сам мовець, однак реалізація недоброго побажання, спрямованого на якусь особу чи об'єкт, залежить лише від вищих сил.

Вивчення реліктів міфологічної картини світу в контексті баладного континууму є важливим способом інтерпретації світоглядного матеріалу наших предків, що завжди залишається нагальною проблемою. Структурування часу й простору, виокремлення їхніх бінарних опозицій сприяє кращому розумінню баладної поетики на міжжанровому й загальнофольклорному рівнях.

Список літератури:

1. Балади: кохання та дошлюбні взаємини [Текст] / Упор. О. Дей, А. Ясенчук, А. Іваницький. – К.: Наукова думка, 1987. – 528 с.
2. Балады. У 2-х книгах / Уклад., сістэматызацыя, уступ, артыкул і камент. Л. М. Салавей; Уступ, артыкул, уклад, і сістэматызацыя напеваў Т. А. Дубковай; Рэд. К. П. Кабашнікаў, В. І. Ялатаў. – Мн., 1977. – Кн. I. – 784 с.
3. Виноградова Л. Н., Седакова И. А. Проклятие / Людмила Николаевна Виноградова, Ирина Александровна Седакова // Славянские древности. Этнолингвистический словарь. Т. 4. – М., 2009. – С. 286-294.
4. Дей О. І. Українська народна балада. – К.: Наукова думка, 1986. – 263 с.
5. Демиденко Е. Л. Значение и функции общенародного образа камня // Русский фольклор. Т. XXIV. – Ленинград, 1987. – С. 85-98.
6. Колесса Ф. М. Фольклористичні праці. – Київ, 1970.
7. Пастух Н. Символіка тварин в українському фольклорі: зозуля. – Л.: Інститут народознавства НАН України, 2013. – 224 с.
8. Петров В. Український фольклор [Текст]: Заговори, голосіння, обрядовий фольклор народно-календарного циклу / В. Петров // Берегиня. – 1996, № 4.
9. Фрейденберг О. Поэтика сюжета и жанра. – 1936.
10. Чебанюк О. Ю. Сюжетотвірна функція концептів життя-страждання-смерть у жнивварських піснях слов'ян // Слов'янський світ: Зб. наук. пр. – К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2008. – Вип. 6. – С. 66-71.
11. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. – Т. 5. – Спб, 1874. – 1239 с.
12. 100 найвідоміших образів української міфології / під ред. О. Таланчук. – Київ, 2002. – 420 с.
13. Zibrť. C. Kukačka v narodnim podani slovanskem, Časopis Musea Kralovstvi Českeho, 1887, p. 26-38.

Белобородова Д.А.

Институт искусствоведения, фольклористики и этнологии имени М.Т. Рильского
Национальной академии наук Украины

ГЕНЕЗИС МОТИВА МЕТЕМПСИХОЗА В УКРАИНСКОЙ БАЛЛАДЕ

Аннотация

Статья посвящена вопросу генезиса метемпсихоза как основного мотива украинских баллад, проблеме фантастического как форме художественного воплощения действительности, благодаря чему усиливается экспрессия балладного рисунка. Особое внимание уделяется анимистическим представлениям и вере наших предков в магическую силу слова, что отображается в проклятиях и заклинаниях, реализация которых вызывает многочисленные метаморфозы как освобождение от проблем профанной жизни. В исследовании использованы собственные полевые записи.

Ключевые слова: баллада, метемпсихоз, сансара, реинкарнация, метаморфоза, анимизм, фатальный час.

Bieloborodova D.A.

Rylsky Institute of Art Studies, Folkloristic and Ethnology
National Academy of the Sciences of Ukraine

GENESIS OF THE METEMPSYCHOSIS' MOTIVE IN THE UKRAINIAN BALLAD

Summary

The article is devoted to the question of the origin of metempsychosis as a leading motive of Ukrainian ballads, to the problem of fantastic as a form of artistic embodiment of reality, thereby expression of a ballad drawing is increasing. It's important to pay careful attention to the animistic conceptions and to the belief of our ancestors in the magical power of words that is reflected in damnations and conjurations, realization of which causes a lot of metamorphoses as a liberation from the problems of profane life. Own field records of the Graduate student are used in the research.

Keywords: ballad, metempsychosis, sansara, reincarnation, metamorphosis, animism, fatal hour.